

Son Dönem Çağatay Türkçesi Konuşma Dili

Lira MAİRAMEK KYZY

İstanbul: Kesit Yayınları, 2023, 1. Baskı, 656 sayfa, ISBN: 978-625-6869-13-4

Emine GÜVEN¹

1. Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, emineguven90@gmail.com

Kitap İnceleme Book Review

10.5281/

zenodo.10428444

Geliş/Received: 29.11.2023

Kabul/Accepted: 25.12.2023

Yayım/Published: 30.12.2023

OPEN ACCESS

buranadergisi.com

Çağatayca, XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Türkistan'daki Müslüman Türk halklarının edebî eserlerde ve resmî yazışmalarda kullandığı ortak yazı dilidir. Bu terim, edebî dili tanımlamak amacıyla ilk kez Ali Şir Nevâyi tarafından kullanılmıştır. Türkiye'de Çağatay Türkçesi ve Doğu Türkçesi olarak da anılır. "Çağatay Türkçesi, Çağatay Dili, Çağatayca terimleri çok tartışılmıştır." (Ercilasun, 2004, s. 404). Çağatay terimi 12-19. yüzyılların Orta Asya İslâmî Türk Edebiyatının yanı sıra kendi çağında yaşayan Orta Asya Türk lehçeleri ve özellikle Özbekçe için de kullanılmıştır (Eckmann, 2011, s. X).

Çağatay Türkçesi XIX. yüzyılın ortalarına kadar tüm Türkistan'da ortak yazı dili olarak kullanılmıştır. Rusların XVIII-XIX. yüzyılda Türkistan'ı ele geçirmesi neticesinde bölgede uygulanan dil politikaları ile artan Rusça ve yerel dil baskısı sonucunda yerini yavaş yavaş yerel dillere yani Türk lehçelerine bırakmıştır.

Çağatay Türkçesinden yerel dillere olan geçişin tam olarak ne zaman ve ne şekilde olduğu; fonetik, morfolojik ve sentaktik farklılıkların oluştuğu süreç araştırmacılarca sıkça ele alınan konulardandır.

Bu yazıda tanıtacağımız kitap, bahsi geçen sorulara çeşitli yönlerden ışık tutacak bir eserdir. Çalışma, Kesit Yayınları tarafından 2023 yılında yayımlanan Dr. Lira MAİRAMEK KYZY'nin *Son Dönem Çağatay Türkçesi Konuşma Dili* adlı eseridir. Eser, son dönem Çağatay Türkçesi konuşma dilindeki fonetik, morfolojik ve sentaktik farklılıkların oluştuğu süreç hakkında kapsamlı bilgi içermektedir.

Eser dört bölümden oluşmaktadır: I. Bölüm (s. 29-63) *Arap Harfli Metnin (Yazı Dilinin) Dil Özellikleri*; II. Bölüm (s. 63-115) *Metnin Söz Varlığı*; III. Bölüm (s. 115-439) *Metin*; IV. Bölüm (439-635) *Dizin* şeklindedir. Kitabın sonundaki *Metin Örnekleri* bölümünde ise orijinal eserden örnek metinler yer almaktadır.

Eser detaylandırıldığında, I. Bölümde *Arap Harfli Metnin (Yazı Dilinin) Dil Özellikleri*; Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Arap Harfli Metinde Ağız Özelliklerini Yansıtan Sözcükler, Telaffuza Dayalı Kiril Harfli Metnin Dil Özellikleri ve Kiril Harfli Metinde Ağız Özelliklerini Yansıtan Sözcükler başlıklarında ele alınıp incelenmiştir. II. Bölümde *Metnin Söz Varlığı* bahsinde ise öncelikle konuşma örnekleri 49 tane konu başlığı altında verilmiştir. Devamında metnin incelenmesine Ölçüler, Para Birimleri, Kalıp İfadeler başlıklarında devam edilmiştir. III. Bölüm *Metin* bölümüdür. Bahsi geçen 49

konuşma örneğine sırayla yer verilmiş. Sırasıyla Arap harfli metin, Alekseyev'in transkripsiyonu, Arap harfli metnin transkripsiyonuna tablo biçiminde yer verilmiş, tabloların hemen altına da metinlerin çevirisi eklenmiştir. IV. Bölümü *Dizin* oluşturur. Sonrasında *Kaynakça*, *Şekiller ve Metin Örnekleri* ile eser tamamlanır.

Eserin en dikkat çekici kısımlarından birisi de *Giriş* bölümüdür. Türkistan'daki son dönem siyasi, ekonomik ve sosyal yapı anlatılmaktadır. Bölgede üç devletin varlığını sürdürdüğü Rusların bölgeyi işgaliyle "Hive Hanlığı (1873), Hokand Hanlığı (1876) ve Buhara Emirliği (1885)" hanlıkların Rusya'nın himayesine geçişi tasvir edilmiştir.

Çarlık Rusya döneminde bölgedeki resmî işlemler Rusça üzerinden yürümüş, uzun bir süre yerel dillerin durumu gözlemlenmiştir. Türkistan'da hâkimiyet ve Rus kültürüyle tam bir entegrasyonun bölge halkının Rusça öğrenmesinden geçtiği düşüncesinden hareketle yerel diller aracılığıyla Rusçanın öğretilmesi amacıyla 1900'lerin başında kapsamlı programlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu durumun ilk ayağını bölgedeki Rus nüfusun yerel dilleri öğrenmesi oluşturur. Fakat alınan önlemler, teşvikler, açılan kurslar başarıya ulaşmamış, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla da tamamen askıya alınmıştır.

Rusların bölgeyi ele geçirmesinden sonraki süreçte yerel dillerin ihmal edildiği, yöneten-yönetilen grup arasında yargıda, yönetimde vb. iletişim sorunlarının ortaya çıktığı bir ortamda Z. A. Alekseyev, Çağatay Türkçesi konuşma örneklerinin bulunduğu bir eser yayımlamıştır. Eserin yazılış amacı bölgedeki Rusların Türkçe, Türklerin ise Rusça öğrenmeleridir. 1884'te Taşkent'te Sartça adıyla (XIX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'nın Türkçe konuşan yerleşik nüfusu Sart olarak anılmaktadır) taş baskı olarak yayımlanmıştır.

Alekseyev'in kaleme aldığı eserin esasını Türkistan'daki günlük konuşma örnekleri teşkil eder. Çağatay Türkçesinin son döneminde halk arasındaki konuşma cümleleri derlenmiş ve eser 323 sayfa olarak *Frazi na Sartovskom Yazıke: s Russkim Perevodom i Transkripsiyey* (*Sartça Konuşma Cümleleri: Rusça Tercüme ve Transkripsiyonuyla*) adıyla yayımlanmıştır. Alekseyev eseri yazma amacını "Türkistan'da yaşayan ve Sartlarla ilişki kuran herkes için Rusça tercüme ve transkripsiyonuyla Sartça konuşma cümleleri. Patron, patroniçe, tüccar ve toprak sahipleri için faydalı bir kaynak, Sart gramerini öğrenen Ruslar ve Rusça okumaya başlayan Sartlar için güzel bir derleme." cümleleriyle açıklamıştır.

Çağatay Türkçesinin son dönem konuşma diline ışık tutan yazar Z. A. Alekseyev hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Eserdeki konuşma örnekleri üç sütun hâlinindedir. Solda Rusça çevirisi, sağda Arap harfli metin, ortada ise metnin telaffuza dayalı Kiril harfli transkripsiyonu bulunmaktadır.

Eserin düzeni aşağıdaki şekildedir:

Если есть у васъ иголки, то покажите.	Сызда игна баръ булса курсатингизъ	سیزده ایکنه بار بولسه کورساتینگیز
Что проситеза одну бумажку иголокъ?	Бырь кегазъ игнага ничэ пиль сурайсэзъ?	بر کاغذ ایکنه غه نچه پل سورایسیز

Yukarıdaki biçimde olan konuşma örnekleri karşılıklı konuşma şeklinde değil, 49 tane konu başlığı altında düzenli bir biçimde verilmiş: "1. Aktar ile, 2. Bakkal ile, ...38. At Pazarında" örneklerinde olduğu gibi.

Alekseyev'in *o-ö; u-ü* ayrımının bulunmadığı telaffuza dayalı Kiril harfli metninde dört ses için de /y/ kullanılmıştır. Nazal n sesi /ŋ/, /нк/ ve /нг/ ile; k/ğ sesi /к/ ile; g/ğ sesi /г/ ile gösterilmiştir. Eserde Rusça alıntılarla Türkçe, Arapça, Farsça sözcüklerin yazımında bazı seslerde farklılığa gidilmiş, /c/ sesi için Rusça alıntılarda /ж/, Türkçe, Arapça, Farsça sözcüklerde /дж/ kullanılmıştır. Lira MAİRAMEK KYZY'nın bahse konu olan *Son Dönem Çağatay Konuşma Dili* eserinde üstte bulunan ses farklılıkları dikkate alınmış ve Kiril harfli metin Latin alfabesine aktarılırken /дж/ sesi /c/, /ж/ sesi /j/ olarak aktarılmıştır. Arap harflerindeki h, ħ, ḥ ünsüzleri için /x/ kullanılmıştır.

Son Dönem Çağatay Konuşma Dili kitabının yazılış amacı Alekseyev'in eserinden hareketle son dönem Çağatay Türkçesine özgü dil ve ağız özelliklerinin tespit edilmesidir. Bu maksatla ele alındığında Çağatay Türkçesinin son dönemlerinde derlenen metinler incelendiğinde Mairambek Kyzy'nın ifadesiyle: "Çağatay Türkçesi yazı dilinin bütünlüğü ile ortak dil olma özelliğini koruduğu görülmektedir.". Ayrıca bölge Rus egemenliğine geçtikten sonra bölgedeki yazı dilinin yerel ağızların az çok etkisinde kaldığı, yerel ağız unsurlarının yazı diline geçtiği incelenen eserde de görülmektedir.

Okuyucunun eserde karşılaşacağı bir diğer dikkat çekici husus ise "Çağatay Türkçesinin son döneminde kayda geçen bu eserde yazar, yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklılıklara dikkat etmiş, duyduğu konuşmalarda telaffuzu esas almış ve söyleyiş biçimleri titizlikle Kiril harfli yazımda işaretlemiştir. Kiril harfli metne baktığımızda telaffuza beraber dönemin ağız özellikleri göze çarpmakta ve bu özellikler en çok ses değişimleri ile beraber sözcüklerin sesletiminde fark edilmektedir." (Mairambek Kyzy, 2023, s. 49). Eckmann gibi araştırmacılar söyleyişin, yer ve

zamana göre değişse de yazıda gösterilmediği fikrinden hareketle aęatay Türkçesinin doğru telaffuzunu tespit etmenin zor olduğunu savunurlar. Fakat Alekseyev, konuşma ve yazı dili farklılıklarına dikkat etmiş ve duyduğu konuşmalardaki telaffuzu esas alarak kayda geçirmiştir. Bu sebeple bu eser araştırmacılarca sıkça sorulan zbek Türkçesinin 19. yüzyıl sonlarında aęatay Türkçesinin yerini alıp almadığı/hangi tarihte ne oranda aldığı gibi sorulara farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Kaynakça

- Eckmann, J. (2011). *Harezmi, Kıpçak ve aęatay Türkçesi zerine araştırmalar*. (O. F. Sertkaya Hzl.). TDK.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçaę.
- Mairambek Kyzy, L. (2023). *Son dönem aęatay Türkçesi konuşma dili*. Kesit.